

Universitatea
Ștefan cel Mare
Suceava

Facultatea de Istorie și
Geografie

TEZĂ DE DOCTORAT

DOMENIUL ISTORIE

Grupul Usatovo în spațiul dintre Prut și Tiligul în a doua jumătate a mileniului IV a. Chr

REZUMAT

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:

Conf. univ. dr. hab. Dumitru BOGHIAN

DOCTORAND:

Serghei POPOVICI

SUCEAVA, 2022

**GRUPUL USATOVO ÎN SPAȚIUL DINTRE
PRUT ȘI TILIGUL ÎN A DOUA JUMĂTATE
A MILENIULUI IV A. CHR.**

CUPRINS

INTRODUCERE.....	1
CAP.1. CERCETAREA SITURILOR USATOVO ȘI ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI	
1. 1. Istoricul cercetării siturilor de tip Usatovo.....	5
1. 2. Evoluția concepțiilor și principalele opinii istoriografice.....	12
CAP.2. „AȘEZĂRI” ȘI NECROPOLE	
2. 1. Problema așezărilor.....	17
2. 2. Planificarea amplasării mormintelor.....	21
2. 3. Arhitectura tumulară.....	23
2. 4. Forma construcțiilor sepulcrale.....	26
2. 5. Poziția defuncțiilor.....	28
2. 6. Cenotafuri și gropi de cult.....	31
2. 7. Alte manifestări ale ritualului funerar.....	32
CAP.3. CATEGORII DE INVENTAR	
3. 1. Complexul ceramic.....	37
3. 1. 1. Categoria I.....	38
3. 1. 2. Categoria II.....	42
3. 2. Plastica.....	45
3. 2. 1. Figurine antropomorfe schematice.....	45
3. 2. 2. Figurine antropomorfe cu trăsături realiste.....	46
3. 2. 3. Figurine antropomorfe cu trăsături realiste și schematice.....	46
3.2. 4. Figurine zoomorfe.....	47
3. 2. 5. Cuburi.....	47
3. 3. Alte piese modelate din argilă.....	47
3. 3. 1. Creuzate.....	48
3. 3. 2. Piese de formă piramidală sau conică.....	48
3. 3. 3. Fusaiole.....	48
3. 3. 4. Rondele.....	48
3. 3 5. Răzuitoare.....	48
3. 4. Piese din metal.....	48
3. 4. 1. Arme.....	48
3. 4. 1. 1. Pumnale.....	49
3. 4. 2. Unelte.....	49
3. 4. 2. 1. Cuțite.....	49
3. 4.2. 2. Topoare.....	49
3. 4. 2. 3. Tesle.....	50
3. 4. 2. 4. Dălți.....	50
3. 4. 2. 5. Străpungătoare.....	50
3. 4. 3. Podoabe din metal.....	51
3. 4. 3. 1. Cercei sau pandantive spiralate de tâmplă.....	51
3. 4. 3. 2. Măgele din foiță îndoită.....	51
3. 5. Inventarul litic.....	52
3. 5. 1. Arme din piatră șlefuită.....	52
3. 5. 1. 1. Topoare cu perforație.....	52
3. 5. 1. 2. Buzdugane.....	52
3. 5. 2. Unelte din piatră șlefuită.....	53
3. 5. 2. 1. Rășnițe.....	53
3. 5. 2. 2. Greutăți pentru plase.....	53
3. 5. 2. 3. Lustruitoare.....	53
3. 5. 2. 4. Cute.....	53

3. 5. 3. Arme din silex.....	53
3. 5. 3. 1. Vârfuri de săgeată.....	53
3. 5. 3. 2. Lance	53
3. 5. 4. Unelte din silex.....	53
3. 5. 4. 1. Gratoare.....	53
3. 5. 4. 2. Așchii retușate.....	53
3. 5. 4. 3. Lame.....	53
3. 5. 4. 4. Percutoare.....	53
3. 5. 4. 5. Burine.....	53
3. 5. 4. 6. Străpungătoare.....	53
3. 5. 4. 7. Cuțite pe lamă.....	53
3. 5. 4. 8. Microlite.....	53
3. 6. Unelte de os/corn.....	54
3. 6. 1. Străpungătoare.....	54
3. 6. 2. Cârlige de pescuit.....	54
3. 6. 3. „Șpacluri”	54
3. 6. 4. Spatule.....	54
3. 6. 5. Frecătoare.....	54
3. 6. 6. Săpăligi.....	54
3. 6. 7. Rarițe.....	54
3. 7. Podoabe din piatră, os, sifed și sticlă.....	55
3. 7. 1. Măgele din piatră.....	55
3. 7. 2. Podoabe din os.....	55
3. 7. 2. 1. Pandantive din canini reziduali.....	55
3. 7. 2. 2. Măgele circulare și alungite din os.....	55
3. 7. 2. 3. Măgele crestate din os.....	55
3. 7. 2. 4. Inele de os.....	55
3. 7. 3. Cochilii perforate.....	55
3. 7. 4. Măgele din sifed.....	55
3. 7. 5. Măgele din sticlă.....	56
CAP.4. INTERFERENȚE CULTURAL-CRONOLOGICE ÎN NORD-VESTUL MĂRII NEGRE (A DOUA JUMĂTATE AL MIL. IV – ÎNCEP. MIL. III A. CHR.)	
4. 1. Periodizarea și cronologia relativă.....	57
4. 2. Cronologia absolută.....	62
4. 3. Vestigiile Usatovo în contextul siturilor Cucuteni-Tripolie târzii din zona Nistrului de Mijloc și a Podișului Nistrean.....	66
4. 4. Vestigiile Usatovo în contextul siturilor Cucuteni-Tripolie târzii din zona Prutului de Mijloc și a Câmpiei Moldovei de Nord.....	70
4. 5. Vestigiile Usatovo în contextul cultural din stepele nord-pontice la sfârșitul mileniului IV - începutul mileniului III a. Chr.....	45
4. 6. Vestigiile Usatovo în contextul cultural de la Dunărea de Jos la sfârșitul mileniului IV - începutul mileniului III a. Chr.....	77
CONSIDERAȚII FINALE.....	82
LISTA ABREVIERILOR.....	84
BIBLIOGRAFIE.....	85
ANEXA 1: REGISTRUL SITURILOR FUNERARE USATOVO.....	99
ANEXA 2: CATALOGUL SITURILOR FUNERARE USATOVO.....	105
ANEXA 3: ILUSTRAȚII.....	161
ANEXA 4: TABELE.....	242

CUVINTE CHEIE

Nord-vestul Mării Negre, cercetare arheologică, eneolitic final, perioada timpurie a epocii bronzului, Prut, Tiligul, Tripolie CI, Cernavoda I, Hadzhider, Tripolie CII, Usatovo, Majaki, Brânzei, Ofatinți, Chirileni, Gordinești, Horodiștea-Erbiceni, Foltești II-Cernavoda II, interferențe culturale, geneză, situri arheologice, cartografiere, cronologie absolută, cronologie relativă, periodizare, tipologie, tradiții funerare, necropolă tumulară, necropolă plană, așezare, șanț, tumul, manta, stratigrafie orizontală, stratigrafie verticală, construcții funerare, platformă de piatră, ring de piatră, șanț circular, sculptura monumentală antropomorfă, sculptură monumentală zoomorfă, mormânt, mormânt dublu, camera funerară, înhumare, poziție a defunctului, orientare a defunctului, ocru, gropi de cult, antropologie, tip antropologic, inventar, ceramică, plastică antropomorfă, plastică zoomorfă, piese din metal, piese din os, piese din piatră, piese din pastă sticloasă, catalog.

INTRODUCERE

Lucrarea *Grupul Usatovo în spațiul dintre Prut și Tiligul în a doua jumătate a mileniului IV a. Chr.*, însumează un număr de 83 pagini text de bază, structurat în: introducere, patru capitole și considerații finale, la care se adaugă: lista abrevierilor, bibliografia, registrul și catalogul siturilor funerare Usatovo, un număr de 80 de planșe și 7 tabele înserate pe 39 file.

Actualitatea și importanța temei. Perioada timpurie a epocii bronzului, în sud-estul Europei, nu poate fi caracterizată fără a lua în calcul realizările petrecute în perioada anterioară – eneolitică, când s-a început utilizarea masivă metalului, iar stratificarea socială a comunităților a devenit din ce în ce mai vizibilă. Către mijlocul mil. V BC, această stratificare este bine reprezentată inclusiv în inventarul siturilor funerare din nordul și nord-vestul Mării Negre (simboluri ale puterii, arme, podoabe). Schimbările climaterice petrecute în mil. IV BC, au adus după sine o serie de transformări în cadrul comunităților sedentare de agricultori, oferind însă, condiții prielnice practicării economiei pastorale. Conform cronologiei radiocarbon, epoca bronzului începe către mijlocul mil. al IV-lea BC și s-a încheiat în ultimele sec a mil. II BC. Mobilitatea crescătorilor de animale presupunea și deplasări frecvente spre teritoriile învecinate. În rezultatul acestora, hotarele fixe a diverselor tradiții culturale sunt greu sesizabile actualmente. În același timp, o realizare de primă importanță a epocii bronzului a fost însușirea și răspândirea noului metal – bronzul.

În perioada timpurie a epocii bronzului, o răspândire mai largă au cunoscut bronzurile arsenicale, care au oferit o serie de avantaje, cu precădere în procedeul tehnologic al turnării. În nord-vestul Mării Negre, încă din prima jumătate a mil. IV BC, se răspândesc tumuli. Referindu-ne la bazinul Nistrului de Jos și teritoriile de vest ale limanului Hadzhibei, în a doua jumătate a mil. IV BC, o bună parte din mormintele principale în tumuli sunt atribuite grupului Usatovo. Vestigiile Usatovo reflectă unul din cele mai strălucite fenomene culturale pe care l-a cunoscut preistoria nord-vest pontică, studierea științifică a căroră, actualmente, depășește un secol, în contextul în care sunt cunoscute peste 40 de puncte cu descoperiri. Studiarea acestora, prin prisma metodelor contemporane de cercetare, oferă abordări noi ale unor viziuni încetățenite în istoriografie și deschide noi perspective în tratarea etapei incipiente a epocii bronzului în nord-vestul Mării Negre.

Cadrul cronologic și geografic. Subiectul abordat în lucrarea de doctorat cuprinde a doua jumătate ale mil. IV și începutul mil. III a. Chr. Limita cronologică inferioară este plasată ulterior etapelor finale a manifestărilor Hadjider-Cernavoda I în câmpia nord-vest pontică. Indicii pentru limita cronologică superioară pot servi atât complexe grupului Jivotilovka, precum și cele mai timpurii morminte ale culturii Iamnaia. Luând în considerație datele ^{14}C calibrate, la ora actuală, vestigiile grupului Usatovo pot fi încadrate în perioada de timp 3400/3350-2950/2900 calBC. Probabil, acest interval cronologic va fi modificat, odată cu realizarea unor noi datări ^{14}C , în special referitoare la extinderea limitei inferioare (de început).

Din optica cadrului geografic tratat în lucrare, menționăm că siturile Usatovo sunt răspândite pe teritoriile Ucrainei și Republicii Moldova, într-un spațiu cuprins de bazinul de jos al râului Prut la vest, cu prezența unor descoperiri certe (Dancu I, II) sau slab documentate (Sărata-Răzeși), și limanul râului Tiligul la est (Zmeinaya Balka). Menționăm însă că o concentrație vădit superioară a siturilor Usatovo se atestă cu precădere în bazinul inferior al Nistrului. Aici relieful de câmpie în general este puternic fragmentat de un sistem de văi și ravene, iar bazinele râurilor mari se caracterizează printr-un relief plan de terase. Predomină altitudini sub 120 m. Zona de sud a teritoriului este formată de partea vestică a Câmpiei Mării Negre cu altitudini joase, străbătută de o serie de terase largi în luncile râurilor (Braboi, Kuchurgan, Hadzhibey, Sărata, Cogâlnic), fâșia de coastă fiind abruptă în cea mai mare parte.

Scopul și obiectivele tezei. În lucrarea de doctorat ne-am propus să realizăm o cercetare fundamentală, aprofundată a culturii materiale și spirituale a grupului Usatovo, în vederea reconstituirii și interpretării proceselor culturale desfășurate în nord-vestul Mării Negre în perioada timpurie a epocii bronzului. Pentru realizarea acestui scop, sunt propuse următoarele **obiective**:

1. Analiza detaliată a datelor obținute în urma campaniilor de cercetare a siturilor Usatovo, precum și a surselor istoriografice cu privire la acestea.
2. Cartografierea, în vederea stabilirii răspândirii teritoriale a siturilor.
3. Evidențierea principalelor tendințe în sfera practicilor funerare Usatovo, reconstruite în baza descoperirilor mortuare.
4. Examinarea în cazurile permisibile, a întregului lot de descoperiri materiale compuse din inventarul complexelor funerare și depunerile asociate lor.
5. Elaborarea tabelelor sinoptice în vederea analizei statistice a principalelor elemente definitorii ale amenajărilor funerare și categoriilor de obiecte asociate.
6. Examinarea simultană și succesivă a categoriilor de inventar pentru a stabili similitudini/diferențele în modul de depunere ale acestora în morminte.
7. Stabilirea existenței sau lipsei unor relații de reciprocitate între grupul Usatovo și comunitățile învecinate.
8. Determinarea cronologiei relative și absolute a grupului Usatovo.
9. Elaborarea registrului și catalogului necropolelor plane și tumulare Usatovo.

Realizarea obiectivelor stabilite va fi posibilă prin folosirea combinată a unor metode științifice tradiționale și moderne de cercetare. Aplicarea acestora unui material factologic relevant, va facilita formularea unor modele de răspuns la provocările cercetării propuse.

Metodologia cercetării științifice. Metodele științifice utilizate în elaborarea lucrării respective sunt pe larg utilizate în arheologia contemporană: clasică, modernă și interdisciplinară.

Pentru realizarea tezei de doctor, au fost folosite sursele accesibile compuse din materialele a cca 40 de puncte cu descoperiri funerare sau fortuite Usatovo, reflectate în publicații științifice și rapoarte de cercetare arheologică. Totodată, au fost folosite și materialele publicate din „așezările” de la Usatovo și Maiaki. Pentru a completa sursele istoriografice, s-a apelat după caz și la accesul direct către vestigii arheologice depozitate în colecții sau expuse în expozițiile unor instituții muzeale. La fel, au fost realizate și cercetări proprii de teren, pe teritoriul unor localități din r-nele Ialoveni, Ștefan Vodă, Căușeni, Cimișlia și Leova, (Republica Moldova), în vederea concretizării informațiilor existente cu referire la unele descoperiri fortuite Usatovo.

Noutatea științifică și originalitatea rezultatelor obținute. Referitor la acest aspect, am încercat și credem că am și reușit să realizăm o tratare sintetică pe baza informațiilor cvasi-exhaustive din literatura de specialitate, a unor materiale nepublicate (inedite), rezultate inclusiv din cercetările proprii. Pe baza acestora și a reinterprețărilor actuale am reușit, credem, să evidențiem: geneza, evoluția și perioada de stagnare a grupului Usatovo, să subliniem interferențele culturale cu grupurile de populații învecinate de la vest, nord și est, precizând rolul și locul comunităților usatoviene dintre Prut și Tiligul în amalgamul proceselor de transformare culturală desfășurate în sud-estul Europei către începutul epocii bronzului.

Valoarea aplicativă a lucrării. În acest sens, lucrarea realizată prezintă interes pentru cercetătorii preocupați de studierea protoistoriei sud-est europene, în general, și a celor interesați nemijlocit de problematica epocii bronzului timpuriu în spațiul nord-vest pontic. Considerăm că lucrarea constituie un real instrument de lucru pentru specialiștii care se ocupă cu investigarea complexității proceselor cultural-istorice de la sfârșitul complexului cultural Cucuteni-Tripolye/Trypillia, așa numita perioadă tripoliană târzie, precum și pentru cei care studiază comunitățile care au utilizat mormintele tumulare timpurii, răspândite în nordul și

nord-vestul Mării Negre. În același timp, dorim ca unele aspecte ale lucrării să fie utile paleoantro-pologilor și specialiștilor preocupați de studierea metalurgiei timpurii a epocii bronzului. Registrul și catalogul siturilor Usatovo anexate lucrării, împreună cu bibliografia aferentă, pot servi drept instrumente de lucru și îndrumare pentru arheologii și istoricii preocupați de studiile monografice dedicate unor localități. Nu în ultimul rând, Sublinierea complexelor legături cu comunitățile grupurilor și culturilor contemporane din epocă și considerațiile finale ale lucrării pot fi utilizate în elaborarea unor capitole din manualele de istorie veche și din suporturile de curs ale disciplinelor universitare: arheologie și istorie.

PREZENTAREA SINTETICĂ A CAPITOLELOR

În **primul capitol**, intitulat – *Cercetarea siturilor usatovo și istoriografia problemei*, am descris principalele etape de studiere în teren a grupului Usatovo, precum și evoluția concepțiilor științifice referitoare la acestea.

Astfel, istoricul cercetării siturilor Usatovo poate fi împărțit în patru mari etape, fiecareia fiindu-i caracteristice tehnicile și metodele de cercetare specifice vremii. Prima etapă debutează cu descoperirile fortuite ale unor vestigii preistorice pe promontoriul de la Usatovo, urmată de cercetarea tumulilor tiraspoleni (1896-1914) de către soții Stepkovski. A doua etapă se caracterizează prin demararea săpăturilor arheologice în situl eponim, sub conducerea lui M. F. Boltenko. În decursul acestei etape se cercetează porțiuni întinse din „așezarea” de la Usatovo și o bună parte din complexe funerare de pe teritoriul sitului. A treia etapă se înscrie în primele decenii postbelice, când se înregistrează noi descoperiri Usatovo, inclusiv pe malul drept al Nistrului, iar începând cu anii 1970-1980 se cercetează preventiv un număr mare de tumuli în spațiul din nord-vestul Mării Negre. Este etapa când numărul complexelor funerare cercetate s-a îmbogățit substanțial. Ultima etapă, a patra, se remarcă prin stoparea aproape cu desăvârșire a cercetărilor preventive și de salvare a tumulilor din Republica Moldova și Ucraina. Totuși, prin puținele intervenții efectuate au fost înregistrate descoperiri importante, dintre care, însă, multe au rămas inedite până astăzi.

Dintre cercetătorii care s-au remarcat prin cercetări în teren a vestigiilor Usatovo, putem menționa pe următorii: M. F. Boltenko, E. F. Lagodovskaya, V. I. Selinov, V. G. Zbenovich, E. F. Patokova, V. G. Petrenko, L. V. Subbotin, V. Dergaciov, I. Manzura, E. Sava, S. Agulnikov și alți arheologi de la Chișinău, Odessa și Kiev.

Concepțiile științifice referitoare la aceste cercetări arheologice au progresat, impulsionate fiind și de noile descoperiri. Astfel, putem concluziona că, baza de date referitoare la grupul Usatovo este destul de cuprinzătoare, multe dintre siturile cercetate și materialele descoperite fiind publicate, dar nu era realizată o sistematizare a cunoștințelor acumulate și o analiză multilaterală, pluricriterială a acestora.

În acest sens, remarcăm importanța realizării schemei periodizării siturilor tripoliene de către Tatiana S. Passek, inclusiv pentru cercetarea grupului Usatovo, descoperirea, studierea și publicarea vestigiilor necropolei de la Ofatinți, republicarea complexelor timpurii din tumulii tiraspoleni, precum și introducerea în circuitul științific a rezultatelor investigațiilor de la Dancu I-II și Dănceni. De asemenea, de o deosebită importanță sunt: studiu sistematic elaborat de V. Dergaciov [Дергачев 1980], asupra monumentelor și grupurilor culturale tripoliene târzii, publicarea descoperirilor de la Usatovo [Патоккова 1979], Majaki [Патоккова и др. 1989] sau Purcari [Яровой 1990], în baza cărora s-au făcut și primele încercări de sistematizare. Accesul limitat la unele rapoarte de săpătură, aflate în arhive și/sau publicarea „întârziată” a unora dintre acestea, precum și dispersarea cercetătorilor în diverse centre științifice au făcut ca cercetarea vestigiilor usatoviene să fie o misiune dificilă.

Totuși, lucrarea „*Погребальные памятники позднего триполья*”¹ [Дергачев, Манзура 1991] a reușit să acopere lacuna existentă în istoriografie prin repertorierea

¹Monumentele funerare tripoliene târzii

majorității complexelor funerare tripoliene târzii, evident la nivelul etapei a treia de cercetare. Ulterior, o nouă sinteză, semnată de V. G. Petrenko [Петренко 2013] oferă o imagine de ansamblu asupra fenomenului Usatovo din nord-vestul Mării Negre, fără a intra, însă, în amănuntele/detaaliile cercetării, care are nevoie de îmbogățirea bazei de date și multiplicarea studiilor pluri- și interdisciplinare.

În **cel de al doilea capitol** intitulat – „Așezări” și *necropole*, sunt analizate principalele tipuri de situri arheologice atribuite grupului Usatovo.

Problema existenței așezărilor Usatovo este dezbătută pe larg în literatura de specialitate. Analizând siturile cărora tradițional li se atribuie termenul de așezare (Usatovo Bolshoy Kuyalnik și Majaki), am constatat lipsa complexelor de locuit, așa cum sunt cunoscute în cazul populațiilor sedentarizate, fiind vorba de un alt tip de habitat, probabil sezonier, mobil, care este mai greu de definit arheologic. Probabil, materialul arheologic descoperit în spațiile la care ne-am referit, reprezintă urmele diverselor activități petrecute aici o perioadă îndelungată de timp. Acestea puteau fi legate de tradițiile de pomenire a celor înmormântați în necropolele din preajmă. Nu este exclus că galeriile de la Usatovo, sau format în urma extragerii calcarului pentru amenajarea construcțiilor tumulare. Cu siguranță, populația Usatovo locuia în spații protejate de vânt, unde mediul înconjurător putea să le ofere un ansamblu echilibrat și uniform al condițiilor de trai. Nu excludem nici existența unor adăposturi sezoniere, de scurtă durată, folosite cu precădere pe timpul iernii, în șesurile unor ape curgătoare. Grupurile de populație mobilă însă, au folosit probabil în amenajarea sălașurilor, a adăposturilor temporare, niște construcții rudimentare sau locuințe demontabile de tip iurtă.

Planificarea amplasării mormintelor, atât în necropolele plane, cât și în cele tumulare, este în linii generale asemănătoare. Necropolele plane sunt de două tipuri: *familiale* (Dancu I, II, Dănceni), cu un număr redus de complexe, și comune (Usatovo - necropola plană nr. II, Zmeinaja Balka), formate din mai multe nuclee de înmormântări. De regulă, grupurile de înmormântări nu depășesc 12 morminte, la care se adaugă gropile de cult asociate. Deseori, forma în plan a complexelor funerare este circulară. Arhitectura tumulară se caracterizează prin mantale ridicate din pământ sau pământ și piatră. La baza mantalelor erau deseori amenajate șanțuri circulare, ringuri circulare din piatră (de două tipuri: simple și complicate) și platforme din piatră, ultimele fiind de trei tipuri: semisferice, în formă de cupolă și platforme singulare amenajate deasupra gropii mormântului.

Grupurile de morminte acoperite de mantaua tumulului numără până la opt complexe, grupate în limitele șanțului sau ringul circular de piatră. În linii mari, succesiunea etapelor ceremoniale legate de înmormântările tumulare a fost următoarea: pregătirea terenului – înmormântarea – depunerile în gropile de cult – împrejmuirea spațiului funerar – edificarea mantalei – executarea lucrărilor de finisaj a suprafeței tumulului. Cu referire la forma în plan a camerelor funerare notăm că predomină două tipuri principale, și anume gropi de formă dreptunghiulară și ovală. Cele trapezoidale (Purcari 2/17, 5/9, Sadovoe 1/21, 1/29, Mologa 1/6, Usatovo I 1/7 etc), romboidale (Majaki 3/1, 8/7) și rotunde (Sadovoe 1/31, Usatovo I 15/2) sunt atestate mai rar. Numeric, gropile dreptunghiulare sunt caracteristice mormintelor principale (Purcari 1/21, Sadovoe 1/33, Usatovo I 8/2 etc), deasupra cărora s-a ridicat mantaua inițială a tumulului. Complexele cu gropi de formă ovală sunt caracteristice mai mult mormintelor secundare (Liman 3/50, Mologa 1/25, Jasski 1/4 etc). Poziția principală a defuncțiilor este cea chircită pe spate sau chircită pe partea stângă. Predomină substanțial poziția chircită pe partea stângă. Cu privire la orientarea defuncțiilor, observăm că majoritatea sunt plasați cu craniul spre sectoarele estice, predominant fiind sectorul nord-estic, spre care sunt orientați o bună parte din defuncții depuși chircit pe spate sau pe una din părți.

Pe lângă morminte, atât în necropolele plane, cât și în cele tumulare au fost descoperite și alte complexe adâncite, reprezentate cu precădere de cenotafuri (Usatovo, I 7/3) și gropi de

cult. Gropile de cult sunt asociate mormintelor plane de la Usatovo, Dancu I, II și Dănceni. În tumuli (Usatovo, Purcari), gropile de cult erau dispuse fie alături de morminte, fie la anumite distanțe de acestea. Nu este exclus ca unele gropi de cult ce au forme în plan compuse din segmente drepte să fi fost de fapt înmormântări de copii în care nu s-au păstrat scheletele. Deseori, în umplutura gropilor de cult sunt prezente diverse piese, predominând vasele ceramice.

Referindu-ne la alte detalii ale ritualului am constatat, mai întâi, prezența în complexe funerare Usatovo a diverse expresii materiale ale focului (Dancu, Tudora, Usatovo), precum: urme de ruguri, oseminte umane cu urme de ardere, pietre arse din componența amenajărilor de piatră, urme de ardere pe pereții gropilor, fragmente de lut ars și cărbune în umplutura mormintelor. Totodată, am prezentat depunerile simbolice ale unor animale sacrificate, atestate în stadiul actual al cercetărilor doar pe malul drept al Nistrului de Jos (Todora, Sadovoe, Zatoka etc). Ne-am referit la scheletele de câini pe care le-am tratat drept însoțitori ai defuncțiilor. La fel, am constatat prezența în cadrul necropolelor Usatovo a celor mai timpurii exemplare de sculptură antropomorfă atestate în nord-vestul Mării Negre. În general, sculptura monumentală se împarte în piese antropomorfe (Usatovo) și zoomorfe (Usatovo, Nicoliscoe).

Ansamblul practicilor funerare atestate în necropolele Usatovo reflectă sugestiv eventualul sistem al unor credințe prezente în obiceiurile mortuare. În comportamentul funerar Usatovo se pot întrezări, probabil, două tradiții funerare: una arhaică, specifică comunităților de agricultori (inclusive a ritului plan de înmormântare, poziția chercită pe o parte, plastica antropomorfă, diverse urme ale focului etc), și alta proprie populațiilor mobile a crescătorilor de animale (edificarea tumulilor, construcții monumentale din piatră, poziția chircită pe spate, morminte de animale însoțitoare etc). Cu toate acestea, complexe funerare Usatovo reprezintă un fenomen original ca manifestare și conținut.

Al treilea capitol pe care l-am intitulat – *Categorii de inventar*, am prezentat tipologic și comparativ principalele categorii de piese identificate în siturile Usatovo.

Complexul ceramic Usatovo tradițional se împarte în două categorii. Prima este compusă din vase lucrate cu mâna, având în componența pastei diverși degresanți, precum scoica pisată (predomină), cioburi pisate, resturi vegetale sau nisip. Această categorie a fost împărțită în două subcategorii formate din: vase realizate fin sau semifin și vase cu aspect rudimentar. Principalele forme specifice acestei categorii sunt: oala, amfora și amforeta, ulciorul, cupa, paharul și strachina. A doua categorie ceramică, este formată din vase de factură tripoliană târzie, realizate din pastă de lut, de regulă fără adaosuri vizibile, de foarte bună calitate. Cele mai răspândite forme ceramice ale acestei categorii sunt: amfora, oala, strachina și capacul.

Plastica miniaturală de lut este compusă din mai multe categorii. Cea antropomorfă se împarte în trei tipuri: 1- figurine antropomorfe realizate schematic; 2- figurine antropomorfe având trăsături realiste; 3- figurine în realizarea cărora s-au combinat trăsăturile primelor două tipuri. Alte categorii ale plasticii miniaturale de lut sunt: așa numitele cuburi, figurinele zoomorfe de tradiție tripoliană târzie (cunoscute într-un număr restrâns de exemplare la Usatovo). Alte piese lucrate din argilă sunt reprezentate prin creuzete (Usatovo), greutatea plaselor de pescuit (Usatovo și Majaki), fusaiole și diversele runde circulare cu sau fără orificiu.

La categoria armelor de metal am preferat să includem doar patru pumnale având lama lungă prevăzută cu nervură mediană bine individualizată (Usatovo I-1, 1-3, I-9, Utkonosovka 5/4). Alte piese tradițional asociate pumnalelor au fost trecute la categoria cuțitelor (Dancu I, Ogorodnoe 1/16, Majaki 4/13, Koshary II, nr. 220, Purcari 1/21 etc). Repertoriul uneltelor din metal în mediul Usatovo este compus din: cuțite, tesle, dălți, străpungătoare și exemplarul unicat al unui topor de bronz prevăzut cu gaura transversală pentru fixarea cozii. Toate piesele

au fost lucrate din bronz. În viziunea noastră, piesele din bronz au fost lucrate în mediul local (de pe teritoriul „așezării”, provine o creuzetă [Патоккова 1979, p. 150]), fiind în zona dată, proprii cu precădere comunităților usatoviene. Producția atelierelor, era probabil capabilă să asigure nu doar necesitățile interne Usatovo, dar și pe cea a comunităților vecine. Numărul mare al pieselor metalice sugerează ideea existenței propriilor ateliere meșteșugărești, unde se confecționau unelte din bronz arsenical sau cupru, cu o vădită predominare a primelor [Черных 1978, p. 64].

Piesele din silex sau alte roci dure includ arme și unelte. Armele sunt compuse din topoare cu perforație, probabil vârfuri de lance și vârfuri de săgeți. Unelte retușate însă, au un repertoriu mai variat. Dintre acestea notăm: gratoare, racloare, percutoare, burine, străpungătoare, lame și cuțite pe lamă. Descoperirile unui număr însemnat de piese microlite de formă trapezoidală sau triunghiulară (Usatovo I-13/1, Purcari 1/29) ne duce spre ideea folosirii acestora drept inserții pentru încastrarea lor într-un corp de lemn sau os și folosirea pieselor finite drept seceri sau probabil arme.

Piesele de os au fost descoperite cu precădere în „așezările” de la Usatovo și Majaki. Analizând varietatea acestora am constatat că industria materiei dure animale este destul de restrânsă. Probabil industria silexului și prelucrarea acestuia (numeroase nuclee, deșeuri de cioplire/retușare, rebuturi fiind identificate în stratul „așezării” de la Usatovo [Патоккова 1979, p. 20]), a fost capabilă să acopere multiple domenii ale activităților casnice. Descoperirile de piese lucrate din os au fost atribuite uneltelor de tipul: străpungătoare, iglițe pentru împletirea plaselor, spatule, frecătoare, săpăligi, rarițe, topoare-ciocan și suporturi pentru unelte/arme compuse (Koshary II, nr. 220).

În ceea ce privește podoabele confecționate din alte materiale decât metalul, s-a dat preferință mărgelilor de diverse forme, lucrate din: jais/gagat, chihlimbar, coral, sidef, calcar dur, sticlă și oase tubulare de pasăre. Sunt cunoscute pandantive realizate din canini reziduali de cerb (Tudora, Alexandrovka) și din colți de răpitori (Usatovo II-2/1). Deseori asociate, piesele de podoabă formau coliere (Tudora, Purcari), brățări de mână și picior (Alexandrovka) sau împodobeau veșmintele celor înhumați (Purcari). Sunt cunoscute și mărgelile miniaturale. Pentru confecționarea pieselor de podoabă din metal s-a folosit argintul și mai rar cuprul. Am evidențiat două tipuri principale: 1- inele și cercei de tâmplă spiralate (Sucleia, Tîrnăuca, Purcari 1/21, 2/7, Usatovo I-4/4, I-6/1, I-11/2); 2- mărgelile tubulare din foiță de argint sau bronz (Purcari 2/13, Usatovo I-15/2).

Totalitatea bunurilor și a deprinderilor de producție existente în mediul Usatovo denotă un grad dezvoltat al culturii materiale locale. Aceasta a fost îmbogățită și diversificată prin preluarea diverselor tradiții existente în spațiile învecinate. Întregul asortiment al vestigiilor descrise în acest capitol (alături de alte piese confecționate din materiale perisabile, cum sunt lemnul, pielea etc) putea garanta buna activitate îndreptată spre satisfacerea trebuințelor zilnice.

În al **patrulea capitolul** denumit – *Interferențe cultural-cronologice în nord-vestul mării negre (a doua jumătate al mil. IV – începutul mil. III a. Chr.)*, am analizat cronologia relativă și absolută, precum și relațiile dintre grupul Usatovo și comunitățile din jur.

Serierea unor elemente relevante, bazate pe principii tipologice, și stabilirea în multe cazuri a poziției stratigrafice a mormintelor în tumuli, au permis distingerea unor etape succesive de dezvoltare. Prin urmare, am evidențiat trei etape de evoluție a grupului Usatovo: 1- etapa timpurie (arhaică – ceramica Tripolie CI din „așezarea” de la Usatovo, mormintele cu figurile de tip *Krasnogorka*), 2- etapa mijlocie (clasică – majoritatea înmormântărilor principale a necropolelor tumulare de la Usatovo, Alexandrovka), 3- etapa târzie (Dancu, o parte dintre complexe de la Majaki, Purcari, Sadovoe etc), fiecărei etape fiindu-i caracteristice o serie de elemente proprii. Referindu-ne la cronologia absolută, grupul Usatovo

au fost încadrat în perioada timpurie a epocii bronzului și datat în a doua jumătate a mileniului IV BC, primul secol al mileniului III BC.

Relațiile și raporturile de ale grupului Usatovo cu populațiile parțial sau totalmente contemporane sunt ilustrate cel mai bine de vestigiile siturilor de tip Ofatinți. Interferențele dintre aceste două grupuri au fost evidențiate în literatura de specialitate de timpuriu. S-a presupus că vestigiile Ofatinți ar constitui elementul de bază al genezei siturilor Usatovo [Алихова 1949, p. 75; Збенович 1974, p. 6; Пасчек 1961, p. 30; Мовша 1971a, p. 30-31]. Observăm asemănări vădite între multe aspecte ale ritului și ritualului funerar Ofatinți și Usatovo (construcțiile funerare, poziția defuncților, componența inventarului). Am constatat că există importuri reciproce, iar ansamblul ceramic este asemănător în linii mari. Totodată, materia primă din care se confecționau uneltele de silex Usatovo, se importa probabil din mediul Ofatinți, fiind prezentă la Nistrul Nijlociu din abundență. Interferențele surprinse nu se limitează doar la schimburi reciproce: am evidențiat unele elemente care ne sugerează ideea unor posibile legături matrimoniale, ilustrate de inventarul unor morminte de la Majaki și de analizele paleoantropologice ale unor resturi scheletice de la Ofatinți și Usatovo. Presupunem că relația dintre grupul Usatovo și Ofatinți a evoluat pe mai multe direcții, lucru firesc, luând în considerație împrejurările în care s-au dezvoltat comunitățile respective, originea comună a unor elemente ale culturii materiale și vecinătatea teritoriilor populate.

Pe durata existenței grupului Usatovo în nord-vestul mării Negre, populația respectivă a avut contacte cu vecinii lor din zona Prutului de Mijloc și a Câmpiei Moldovei de nord, care, după cum indică materialul arheologic, denotă un caracter instabil. O intensificare a întrepătrunderilor culturale reciproce, petrecute în nord-vestul Mării Negre, se resimte către etapa târzie a siturilor Usatovo, odată cu apariția tot mai vizibilă a elementelor Gordinești în cultura materială Usatovo (Majaki, Sadovoe). Posibil, vasele de tip oală, cu corpul slab bombat, având gâtul înalt și buza răsfântă spre exterior, și unele „amfore faciale” indică unele corespondențe cu mediul Brânzeni, cu toate că nu excludem prezența respectivelor forme de vase drept o reflecție a tradiției cucuteniene, perpetuate în mediul Usatovo, Horodiștea-Gordinești și Ofatinți. Prezența diverselor simboluri ale focului au fost surprinse atât în necropolele Usatovo, cât și în mormintele atribuite populației Gordinești (oseminte purtând urme de ardere, pereții mermintelor cu urme de ardere, lut ars și cărbune în umplutura gropilor). În urma dezintegrării grupurilor tripoliene târzii din silvostepă (Chirileni și Gordinești) și a eventualelor influențe exercitate de siturile târzii ale culturii Maikop, de tip Novosvobodnaia, practic în tot spațiul Pruto-Nistean apar complexe de tip Jivotilovka (Corlăteni, Costești, Dumeni, Bursuceni, Yampol etc [Manzura 2016, p. 160]).

Relațiile cu populațiile din nordul Mării Negre, sunt de asemenea ilustrate doar parțial. Aceste relații se surprind grație asemănărilor dintre tehnicile de realizare ale unor forme ceramice (vase cu fundul rotunjit sau ascuțit de la Usatovo, decorul cu „perle” de la Sadovoe și Mologa, similitudini cu plastica de tip Serezlievka la Majaki etc) precum și prin specificul unor obiecte de podoabă (măgelele crestate de tip post-mariupol din mormântul Usatovo de la Sadovoe). Interacțiunile cu grupurile culturale din nordul Mării Negre au evoluat pe diferite dimensiuni economice. Schimbările reciproce de bunuri au dus la diverse transferuri ale realizărilor tehnologice (cu precădere în domeniul metalurgiei). În cazul așezării de la Mikhailovka, metalurgia locală, semnalată de timpuriu în nivelul Mikhailovka II (a doua jum. a mil. IV a. Chr), se dezvoltă datorită influențelor receptate din centrul metalurgic Balcano-Carpatic, realizate prin intermediul vecinilor din nord-vestul mării Negre (Usatovo), care la fel și-au realizat propriul focar metalurgic.

Relațiile dintre grupul Usatovo și comunitățile răspândite la Dunărea de Jos prezintă un interes deosebit în vederea stabilirii unor componente ale genezei grupului Usatovo. S-a constatat existența asemănărilor dintre complexul ceramic Usatovo și Cernavoda I. Mai mult, se pot surprinde chiar și o serie de elemente descendente din ceramica culturii Cernavoda I (oale, străchini, cupe a primei categorii ceramice). Presupunem că impulsionearea parțială a

formării grupului Usatovo a fost posibilă în urma perioadei de maximă expansiune spre nord-est a culturii Cernavoda I (așezarea și necropola de la Cartal-Orlovka, mormintele tumulare de la Sărata, Holmskoe, Roșcani, Hadjider, Butor, Novocotovsc etc), influențată de tradițiile tripoliene târzii exercitate prin intermediul grupului Ofatinți.

Considerații finale În lucrarea de față, prin parcurgerea surselor arheologice accesibile cu referire la grupul Usatovo, am încercat să conturăm un tablou general asupra principalelor procese perindate în nord-vestul Mării Negre în a doua jumătate a mil. IV BC. În urma cercetării pe care am realizat-o, am ajuns la următoarele concluzii:

1. Perioada timpurie a epocii bronzului în nord-vestul Mării Negre se prezintă drept o etapă diferită în comparație cu epoca precedentă – eneolitică, în evoluția comunităților ce au populat zona respectivă. Procesele de transformare a comunităților cu o economie preponderent agrară răspândite în silvostepă, s-au răsfrânt și asupra păstorilor nord-vest pontici însă mult mai devreme. Apogeul, acestor procese, poate fi plasat cronologic la mijlocul mil. IV BC. Către această perioadă, în câmpia dintre râurile Prut și Tiligul se răspândesc tendințe noi în cultura materială a grupurilor locale. Componenta lor genetică – tradițiile eneolitice târzii de la Dunărea de Jos, a fost completată prin transfer sau difuziune, cu tradițiile tripoliene târzii de pe Nistrul Mijlociu. Astfel, comunitățile Hadjider-Cernavoda I, au preluat cu precădere tehnici și idei din domeniul elitar, adaptându-le propriilor condiții de mediu. În urma unor asemenea interferențe, presupunem apariția între Nistrul de jos și limanul Hadjibei a grupului Usatovo. Însă evoluția de mai departe a acestuia, necesita o stimulare economică și reliefaarea unui sistem de subordonare a elementelor sociale față de elite. Astfel, sub influența centrelor metalurgice din nordul Caucazului, în nord-vestul Mării Negre a fost răspândită tehnologia bronzului arsenical. În asemenea condiții, grupul Usatovo și-a pus bazele propriului focar de prelucrare a metalelor, dovadă fiind numeroasele piese de bronz descoperite în complexele funerare elitare Usatovo.

2. Habitatul, reprezentat cu precădere prin descoperirile de la Usatovo și Majaki este încă insuficient cunoscut, poate și din cauza unor caracteristici deosebite (așezări sezoniere, locuințele mobile).

3. Descoperirile funerare, îmbină pe lângă amenajările strict funerare și alte construcții adiacente de tipul șanțurilor, ringuri circulare de piatră, platforme de piatră, gropi de cult și morminte de animale. Ansamblul acestor elemente de rit, încheiate într-o singură tradiție culturală, denotă complexitatea fenomenului în sine și originalitatea expresiilor impuse obiceiurilor mortuare atestate atât în necropole plane, cât și în cele tumulare. Succesiunea etapelor ceremoniale legate de înmormântările tumulare au fost următoarea: pregătirea terenului – înmormântarea – depunerile în gropile de cult – împrejmuirea spațiului funerar – edificarea mantalei – lucrări de finisare a suprafeței tumulului. Ansamblul practicilor funerare atestate în necropolele Usatovo reflectă sugestiv eventualul sistem al unor credințe impuse obiceiurilor mortuare.

4. O bună parte din complexele funerare Usatovo se remarcă printr-un inventar variat și bogat. Am stabilit statistic că mormintele care au în componența inventarului ceramică pictată de tradiție tripoliană târzie au preponderent gropile de formă dreptunghiulară. În complexele funerare cu vase ceramice ale primei categorii (având scoică pisată în componența pasteii), din contra prevalează forma ovală a camerei funerare. Interes prezintă și faptul depunerii figurinelor antropomorfe cu precădere în morminte de copii. Din repertoriul variat al pieselor din bronz, în categoria armelor am inclus doar exemplarele de pumnale ce au lama lungă, prevăzută cu nervură mediană bine individualizată, depuse în morminte ca inventar funerar drept semn al distincției sociale sau militare a defunctului. Alte piese, mai mici ca dimensiuni, tradițional asociate pumnalelor, au fost trecute în categoria cuțitelor. În general, totalitatea bunurilor și a deprinderilor de producție existente în mediul Usatovo denotă un grad înalt de dezvoltare a culturii sale materiale. Totuși, nu excludem că

unele categorii de piese ar putea proveni și din relațiile de schimb/comerț sau război/pradă, din spațiile învecinate

5. De-a lungul perioadei sale de existență, economia și relațiile externe ale populației Usatovo s-au dezvoltat într-un mediu geografic propice exercitării unor raporturi relaționale cu grupurile culturale răspândite în vecinătatea arealului său de bază. Materialul arheologic demonstrează existența celor mai puternice legături cu comunitățile tripoliene de pe Nistrul mijlociu. Mai mult ca atât, analizele paleoantropologice existente ne-ar sugera chiar și prezența unor eventuale schimburi matrimoniale dintre comunitățile cursului de jos al Nistrului și Nistrul Mijlociu. Legături mai slabe, indirecte, dar totuși surprinse în baza unor categorii de vestigii, sunt cele purtate cu comunitățile din Câmpia Moldovei de nord și nordul Mării Negre, caracterul lor se prezintă aparent nesistemic, în această fază a cercetărilor. Impulsurile culturale venite dinspre Dunărea Inferioară și teritoriile limitrofe, încă de timpuriu au determinat apariția în complexul ceramic Usatovo a unor elemente descendente din olăria culturii Cernavoda I, faza finală. Nu doar ceramica, dar și plastica miniaturală (figurine de tip *Crasnogorca*) demonstrează aportul tradițiilor eneolitice târzie de la Dunărea de Jos în formarea și dezvoltarea grupului Usatovo. În contextul siturilor târzii Usatovo, vectorul difuziunii probabil se inversează și sub influența inversă venită de la Nistrul de Jos, observăm unele afinități în siturile de tip Foltești II – Cernavoda II, cu tradițiile Usatoviene.

6. În baza stabilirii unor raporturi de anterioritate, contemporaneitate sau posterioritate ale diverselor categorii de inventar, asociate unor complexe închise, care se grupează după elementele lor specifice, am încercat seriarea acestora într-o ordine evolutivă. Seriarea elementelor relevante, bazate pe principii tipologice, și stabilirea în multe cazuri a poziției stratigrafice în tumuli, permite distingerea a trei etape succesive în dezvoltarea lor. Cronologia absolută a grupului Usatovo a fost stabilită în baza celor 42 datări radiocarbon - ^{14}C , existente la ora actuală. Astfel, datările ^{14}C sigure indică perioada de existență a grupului Usatovo de cca 400-450 de ani, încadrați pe axa cronologică între anii 3400/3350-2950/2900 calBC (probabilitate 68,2%). Paralelizând datele cronologice obținute la cronologia balcanică a epocii bronzului, observăm corelarea lor cu perioada timpurie (sfârșitul eneoliticului și Bronz timpuriu I).

BIBLIOGRAFIE

I. Izvoare inedite (arhive)

Агульников 1981. Агульников С. М. Отчет о полевых работах Курганного отряда Буджакской новостроечной экспедиции у пгт Тараклия в 1980 г. Кишинёв, 1981, Arhiva MNIM, nr. inv. 161- «а».

Агульников 1986. Агульников С. М. Отчет о раскопках курганов у с. Казаклия в 1985 г. Кишинёв, 1986, Arhiva MNIM, nr. inv. 237 «а».

Гросу, Агульников, Хахеу 1984. Гросу В. И., Агульников С. М., Хахеу В. П. Отчет о полевых исследованиях курганного отряда Буджакской новостроечной экспедиции по исследованию курганной группы у пгт Тараклия в 1983 г. Кишинёв, 1984, Arhiva MNIM, nr. inv. 195.

Мелюкова 1958. Мелюкова, А. И. Отчет о работе отряда скифской археологии Молдавской экспедиции в 1958 г, Кишинев, 1958, Arhiva MNIM, nr. inv. 386,

Савва, Агульников, Манзура 1984. Савва Е. Н., Агульников С. М., Манзура И. В. Отчет о полевых исследованиях Буджакской новостроечной археологической экспедиции в 1984 г. Кишинёв, 1984, Arhiva MNIM, nr. inv. 212.

II. Lucrări generale (sinteze generale, monografii)

Dergačev 2002. Dergačev V. Die äniolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien. PB, Abteilung XX, 9, Stuttgart, Steiner, 2002, 251 p.

Levițki, Manzura, Demcenco 1996. Levițki O., Manzura I., Demcenco T. Necropola tumulară de la Sărăteni. Bibliotheca Thracologica XVII. București, Institutul Român de Tracologie, 1996, 156 p.

Manzura 2016. Manzura I. *North pontic steppes at the end of the 4th millennium bc: The epoch of broken borders.* In: Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava. Tyrasgetia International I, 2016, p. 148-171.

Rassamakin 2004. Rassamakin Yu. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit: Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr., T. 1, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 2004, 234.

Агульников, Савва 2004. Агульников С. М., Савва Е. Н. Исследования курганов на левобережье Днестра. Chișinău, CEP USM, 2004, 243 p.

Бруяко 2020. Бруяко И.В. Поселение культуры Чернавода I на городище картал (раскопки 2001 и 2015 гг.). Одесса, 2020, 127 p.

Великанова 1975. Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва, Наука, 1975, 284 p.

Гошкевич 1903. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, «ЮГА», 1903, 178 p.

Дергачев 1978. Дергачев, В. А., Выхватинский могильник, Кишинев, Штиинца, 1978, 75 p.

Дергачев 1980. Дергачев В. А., Памятники позднего Триполья, Кишинев, Штиинца, 1980, 206 p.

Дергачев, Манзура 1991. Дергачев В. А., Манзура И. В., *Погребальные комплексы позднего Триполья*, Кишинев, Штиинца, 1991, 334 p.

Збеневич 1974. Збеневич В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1974, 173 p.

Коробкова 1987. Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. Москва, Наука, 1987, 323 p.

- Малюкевич, Агульников, Попович 2017.** Малюкевич, А.Е., Агульников С.М., Попович С.С. Курганы правобережья Днестровского лимана у с. Молога, Кишинэу-Одесса, “Lexon-Prim”, 2017, 188 p.
- Маркевич 1981.** Маркевич В. И., Позднетрипольские племена северной Молдавии, Кишинев, Штиинца, 1981, 182 p.
- Мерперт 1974.** Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. Москва, Наука, 1974, 152 p.
- Новицкий 1990.** Новицкий Е. Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 1990, 179.
- Пассек 1949.** Пассек, Т. С. Периодизация трипольских поселений (III-II тысячелетие до. н. э). МИА, Москва, 1949, 10, 247 p.
- Пассек 1961.** Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. МИА, Москва, 1961, 84, 228 p.
- Патокова 1979.** Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. Киев, Наукова думка, 1979, 160 p.
- Патокова et. al. 1989.** Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. Киев, Наукова думка, 1989, 139 p.
- Рындина 1971.** Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. Москва, Изд. МГУ, 1971, 142 p.
- Рындина 1998.** Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите). Москва, Эдиториал УРСС, 1998, 288 p.
- Сава, Агульников, Манзура 2019.** Сава Е., Агульников С., Манзура И. Исследования курганов в Буджакской степи (1980-1985 гг.). Biblioteca „Tyragetia” XXX, Chişinău, 2019, 368 p.
- Черных 1966.** Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы. Москва, Наука, 1966, 144 p.
- Черных 1978.** Черных Е. Н. *Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР.* In: СА, 1978, p. 53-82.
- Яровой 1990.** Яровой Е. В. Курганы энеолита-эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. Кишинев, Штиинца, 1990, 229 p.

III. Lucrări speciale (rapoarte, studii, articole, sinteze)

- Berciu 1960.** Berciu D. Perioada de tranziție către epoca bronzului. In: Istoria României, vol. I, Bucureşti, Ed. Academiei Republicii Populare Romîne, 1960, p. 71-82.
- Dinu 1998.** Dinu M. Folteşti - Cernavoda II. O cultură de origine răsăriteană? In: Carpica, 1998, 27, p. 32-43.
- Gangan 1996.** Gangan A. New Usatovo cemetery on the Prut. In: Cucuteni aujourd'hui BMA II, 1996, p. 159-164.
- Manzura 2016.** Manzura I. North pontic steppes at the end of the 4th millennium bc: The epoch of broken borders. In: Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava. Tyragetia International I, 2016, p. 148-171.
- Passek 1935.** Passek T. S. La ceramique tripolienne. In: ИГАИМК, 1935, 122, p. 165.
- Petrenko V., Bejlekchy 2000.** Petrenko V., Bejlekchy V. The Alexandrovka barrow. The burial site of the Usatovo culture elite. In: Funeral practices as forms of cultural identity (bronze and iron ages). 4–th International Colloquium of Funeral Archaeology, Tulcea, 2000. P. 47–49.

- Popovici 2016.** Popovici S. Necropola tripoliană târzie de la Răscăieți – Stânca în contextul siturilor Usatovo din zona Nistrului de Jos. In: SCIVA, 2016, 67, 1-2, p. 7-28.
- Popovici et. al. 2016.** Popovici S., Ciobanu I., Agulnikov S., Noroc I. Tumulul 8 de la Cimișlia. Considerații preliminare. În: Arheologia Preventivă în Republica Moldova, vol, III, Chișinău 2016, p. 19-28.
- Rassamakin 2011.** Rassamakin Yu. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer 14C-Daten. In: Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.). Rahden, Verlag Marie Leidorf GmbH, 2011, p. 80-100
- Roman 1964.** Roman P. Despre unele aspecte ale perioadei de trecere de la epoca neolitică la epoca bronzului în regiunile extra carpatice ale RPR. In: Revista Muzeelor, 1964, I, p. 314-325.
- Vulpe 1997.** Vulpe A. Considerații privind începutul și definirea perioadei timpurii a epocii bronzului în România. In: In honorem emeritae Ligiae Bârză. Timpul istoriei I, Memorie și patrimoniu, București, 1997, p. 35-50
- Агульников, Редина 2005.** Агульников С. М., Редина Е. Ф. Могильник эпохи ранней бронзы Змеиная Балка у с. Кошары. In: Revista arheologică (S. N.), 2005, Vol. 1, nr. 2, p. 267-276.
- Агульников, Редина 2007.** Агульников С. М., Редина Е. Ф. Могильник «Змеиная балка» у села Кошары, Одесской области. In: Tyragetia, s. n., 2007, vol. I [XVI], nr. 1, p. 169-180
- Алихова 1949.** Алихова, А. Е. Выхватинский могильник, In: КСИИМК, 1949, 26, p. 69-75.
- Бикбаев 1994.** Бикбаев В. М. Предгординештские памятники типа Кирилень в Северной Молдове. In: Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. -V в. н. э., Тирасполь, 1994, p. 64-69.
- Бикбаев Попович 2016.** Бикбаев В. М., Попович С. С. Позднетрипольское погребение у с. Тэура Ноуэ (Сынжерейский р-н, Республика Молдова), In: ССПК, 2016, XIX, p. 7-14.
- Болтенко 1925.** Болтенко М. Ф. Раскопки Усатовско-Большекуляницкого полякультурных остатков. In: ВОКК, 1925, 2-3, p. 4-22.
- Болтенко 1926.** Болтенко М. Ф. Кураміка из Усатова. In: ТКУ, 1926, 1, p. 8-30.
- Говедарица, Манзура 2010.** Говедарица Б., Манзура И. В. Новые материалы раннего бронзового века на Тилигульском лимане. In: Stratum plus, 2, 2010, p. 299-308.
- Дергачев 1974.** Дергачев В. А. Позднетрипольские курганы Тираспольщины. In: АИМв 1973, 1974, p. 249-267.
- Дергачев 1978.** Дергачев В. О. Пізньотріпільські могилики Данку в Молдвії. In: Археологія, 1978, 28, p. 56- 65.
- Дергачев 1981.** Дергачев В. А. Раскопки в Данчанах и некоторые вопросы изучения памятников позднего Триполья и Катакомбной культуры. In: АИМ в 1974-1976 гг., 1981, p. 35-45.
- Збенович 1968.** Збенович В. Г. Кераміка усатівського типу. In: Археологія 1968, 21, p. 50-78.
- Збенович 1971.** Збенович В. Г. Поселение усатовского типа у с. Маяки. In: МАСП 1971, 7, p. 192-200.
- Ковалева 1978.** Ковалева И. Ф. Погребения «Животиловского» типа в Присамарье. In: Курганные древности степного Поднепровья III-I тыс. до. н. э. Днепропетровск, 1978, p. 69-88.
- Лагодовська 1946.** Лагодовська О. Ф. Розкопки Усатівського кургану. In: НЗПА, 1946, 2, p. 38-54.

- Лагодовська 1947.** Лагодовська О. Ф. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України. In: Вісник АН УРСР, 1947, 6, р. 48-57.
- Лагодовська 1952.** Лагодовська О. Ф. Усатівська експедиція 1948 р. In: АП, 1952, 4, р. 124-130.
- Лагодовська 1953.** Лагодовська О. Ф. Пам'ятки усатівського типу. In: Археологія, 1953, 8, р. 95-108.
- Манзура 2010.** Манзура И. В. «Вытянутые» погребения эпохи энеолита в Карпато-Днестровском регионе. In: Tyragetia 2010, serie nouă, vol. IV [XIX], 1, р. 35-47.
- Манзура 2013.** Манзура И. В. Культуры степного энеолита. In: Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, СМІЛ, 2013, 115-151.
- Манзура 2016.** Манзура И. В. Могильник Маяки как источник по социальной организации носителей усатовской культуры. In: Culturi, Procese și Contexte în Arheologie. Volum omagial Oleg Levițki la 60 de ani, Кишинев, 2016, р. 63-83.
- Мовша 1971.** Мовша Т. Г. О северной греппе позднетрипольских памятников. In: СА, 1971, 1, р. 31-54.
- Мовша 1971а.** Мовша Т. Г. Памятники Выхватинского типа. In: МАСП, 1971, 7, р. 21-32.
- Патокова 1962.** Патокова Э. Ф. Костяные и роговые изделия из Усатова. In: МАСП, 1962, 4, р. 191-194.
- Патокова 1962а.** Патокова Э. Ф. Усатовский курган I-12. In: КСОГАМ за 1962 г., 1964, р. 102-123.
- Патокова 1967.** Патокова Э. Ф. Обряд погребений усатовских курганных могильников. In: ЗОАО, 1967, 2, р. 11-23.
- Петренко 1985.** Петренко В. Г. Новые находки памятников искусства в Усатово. In: Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья: Киев, Наукова думка, 1985, р. 8-15.
- Петренко 1986.** Петренко В. Г. Раскопки поселения и могильника Маяки (Одесской обл.). In: АО за 1986 г., 1988, р. 325-326.
- Петренко 1989.** Петренко В. Г. Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье. In: История и археология Нижнего Подунавья (тезисы), Рени, 1989, р. 18-20.
- Петренко 1989а.** Петренко В. Г. Усатовская статуэтка, найденная в Нижнем Подунавье. In: Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья, Киев, Наукова думка, 1989, р. 52-54.
- Петренко 2002.** Петренко В. Г. О погребальных памятниках усатовского типа на Тилигуле. In: Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. Киев- Санкт-Петербург, 2002, р. 161-169.
- Петренко 2013.** Петренко В. Г. Усатовская культура, In: Древние культуры Северо-Западного Причерноморья, Одесса, СМІЛ, 2013, р. 163-210.
- Петренко 2013а.** Петренко В. Г. Металл и Усатовская культура. In: Матеріали міжнародної наукової конференції - Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку - енеоліту: до 100-річчя від дня народж. В. М. Даниленка, Мелітополь, смт. Мирне, 2013, р. 145-153.
- Петренко, Алексеева 1994.** Петренко, В. Г., Алексеева, И. Л., Могильник усатовской культуры у с. Яски в Нижнем Поднестровье, In: Древнее Причерноморье, Одесса, 1994, р. 48-55.
- Петренко, Бейлекчи 2004.** Петренко В. Г., Бейлекчи В. В. Олександрівський курган. In: Енциклопедія Трипільської цивілізації. Т. 2. Київ, 2004, р. 389-390.
- Петренко, Кайзер 2011.** Петренко В., Кайзер Э., Комплексный памятник Маяки: новые изотопные даты и некоторые вопросы хронологии наличных культур. In: МАСП, 2011, 12, р. 31-61.

- Попович 2019.** Попович С. С. Малоизвестные находки усатовских сосудов из разрушенных погребений. In: МАСП, 2019, 14, р. 134-140
- Рассамакін 2004.** Рассамакин Ю. Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств. In: Археологія, 2004, 2, р. 3-26.
- Селинов, Лагодовская 1940.** Селинов В. И., Лагодовская Е. Ф. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г. In: СА, 1940, V, р. 239-263.
- Товкайло 2019.** Товкайло М. Нові дослідження усатівського могильника Гард. In: МАСП, 14, 2019, р. 141-148
- Топал, Церна 2010.** Топал Д. А., Церна С. В. Позднетрипольский могильник и поселения у с. Кунича (Флорештский р-н, Республика Молдова). In: Stratum plus, 2010, 2, р. 281-298.
- Шмаглий, Черняков 1970.** Шмаглий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964-1966 гг.). In: МАСП, 1970, 6, р. 5-115.
- Яровой, Церна, Попович 2012.** Яровой Е. В., Церна С. В., Попович С. С. Позднетрипольский могильник у с. Оксентя (Дубоссарский район, Республика Молдова). In: Stratum Plus, 2012, 2, р. 287-302.

Universitatea
Ștefan cel Mare
Suceava

Universitatea Ștefan cel Mare din Suceava

720229, Suceava, România

str.Universității nr.13

tel: 0230 216 147

0230 522 978

fax: 0230 520 080